

REDEFININDO O CONCEPTO DE RÍO PARA UN NOVO MARCO SOCIO-ECOLÓXICO

Jesús Horacio García García*

No país dos mil ríos a sociedade galega ten a obriga de protexer, conservar e valorar os sistemas fluviais. O dano infrinxido durante décadas aos nosos ríos é, por desgraza, rico e diverso, polo que temos o deber ético de arranxar o dano feito. Desde algúns países cunha maior sensibilidade ecolóxica estanse poñendo en valor interesantes iniciativas que invitan a mudar o xeito de xestionar os nosos espazos fluviais. Pero é tamén preciso un cambio de paradigma como sociedade que axude a preservar estes espazos naturais tan prezados que son os ríos. Este cambio de paradigma afecta desde a propia definición de río, ata o xeito de percibir os seus riscos ou da súa funcionalidade na nosa calidade de vida.

Figura 2. Río Lor preto de Froxán (Folgozo do Courel) (esquerda) e regato na bacia do río Cabe que de xeito natural non leva temporalmente auga (dereita).

A primeira reflexión que cómpre facer fundamenta o esencial do asunto: Edúcanos para valorar os sistemas naturais? Unha sociedade e os individuos que a compoñen aman aquilo que valoran, e valoran aquilo que entenden e, en definitiva, entenden só aquilo que se lles ensina. Pero, que sucede cando non nos educan para comprender o que é un sistema natural? O resultado é, *grosso modo*, que non somos quen de valorar, conservar e restaurar correctamente un sistema degradado. Adquírese así unha percepción de risco e calidade erróneas que, inevitablemente, acaban afectando a nosa economía e estado de benestar (Figura 1). Bótandolle unha ollada ao Dicionario da *Real Academia de la Lengua Española* (RAE, en adiante), pódese ler que un río é unha corrente continua de auga, máis ou menos caudalosa, que vai desembocar noutra, nun lago ou no mar. Trátase dunha definición sinxela e incompleta do que realmente é un río, posto que un río é, ante todo, dinámica, tanto espacial como temporal.

Os ríos, como sistemas naturais que son, teñen un cometido ecolóxico que é o de transportar caudais líquidos e sólidos dun punto a outro. Durante este proceso, os ríos actúan como corredores ecolóxicos aos que

está vinculada unha enorme diversidade. Neste senso, sería preciso falar dun caudal biolóxico garante de vida e transferencia de nutrientes. Esta sinxela explicación esconde tras de si unha grande complexidade da que non se fai eco a definición da RAE.

Segundo o enunciado da RAE, aqueles leitos polos que non circule auga non son un río. Indícase tamén que todo río desemboca noutra, nun lago ou no mar. Pero, que ocorre co río Okavango na África meridional? Ninguén pon en dúbida a condición de río do Okavango, a pesar de que non verte as súas augas noutra corrente, nun lago ou no mar, senón que o fai no deserto do Kalahari, ao norte de Botswana, formando un maxestoso delta interno. Os ríos de bacias arreicas tampouco se axustan á definición de río da RAE, pois as súas augas eváporanse ou infiltranse ata desaparecer, tal e como sucede, por exemplo, no deserto de Atacama (Chile). Noutros casos as características litolóxicas poden facer que o ríos penetren nun sumidoiro e perdan a súa continuidade superficial. No sector de Ferrería do Incio, no tramo superior do río Cabe (Lugo), existen regatos que perden o seu caudal ao atravesar bandas de rocha calcaria (Figura 2).

A definición que actualmente ten a RAE de río (e coa que todos medramos) debería ser revisada en dous puntos: (1) faise fincapé soamente nas características dun tipo de río, aquel de caudal permanente; e (2) non se inclúen na definición aspectos esenciais do río como: sistema, caudais líquidos e sólidos, leito, chaira de inundación ou dinámica. Se desde a educación máis básica nos ensinan que as cheas son esenciais para un río en bo estado de saúde, ou que un río que temporalmente non leva auga tamén é un río (Figura 2), ou que o período de estiaxe dos ríos (caudais baixos durante a época estival) non é algo negativo, estaremos máis preto de acadar un sistema socio-ecolóxico sostible.

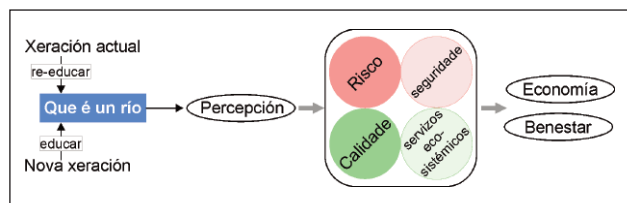

Figura 1. Fluxo explicativo e estrutural do artigo. A partir da idea que a sociedade teña dun río xéranse percepcións diferentes de risco e calidade, aspectos ambos que afectan directamente a economía e o benestar.

Nunha publicación recente propónse reformular o actual enunciado de río que ten a RAE para que inclúa os dous puntos criticados, resultando: “Sistema natural representado por unha corrente de auga continua ou descontinua cun marcado dinamismo temporal e espacial (cheas e estiaxes). A corrente é portadora de caudais líquidos, sólidos e biolóxicos que son vertidos noutra corrente, nun lago, no mar ou, excepcionalmente, desaparecen (sistemas arreicos) ou estenden os seus caudais sobre a superficie terrestre. O río é tamén o hiporreico, o que está por debaixo da superficie, o leito polo que descorre e a chaira que pode inundar periodicamente” (Horacio, 2015).

É moi complexo conciliar intereses socioeconómicos con outros de corte naturalista se, por unha banda, a sociedade non interioriza esta noción de río e, por outra, non se afasta daquela que o concibe como unha mera canle de auga ao noso servizo. Por iso, hai que insistir na importancia

mesticar” o río. Un río ten cheas porque é algo esencial, é o motor da súa dinámica e o que dá valor ao sistema fluvial, polo tanto, que culpa ten o río de ser río? Xorde así o concepto de risco. O risco para o río

A sociedade concibe a dinámica dos ríos como algo daniño, como unha natureza “problemática”, “caprichosa” e “mala” á que hai que domesticar e controlar

non existe, o risco é algo social, é un termo completamente antrópico. Deste xeito, unha inundación do río é un proceso natural que non dá

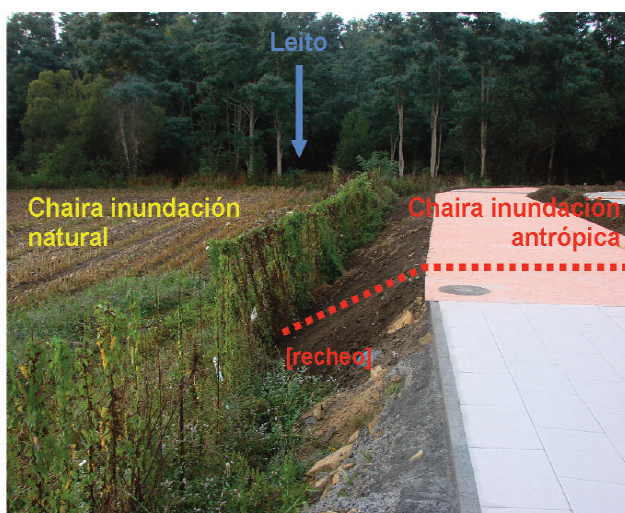
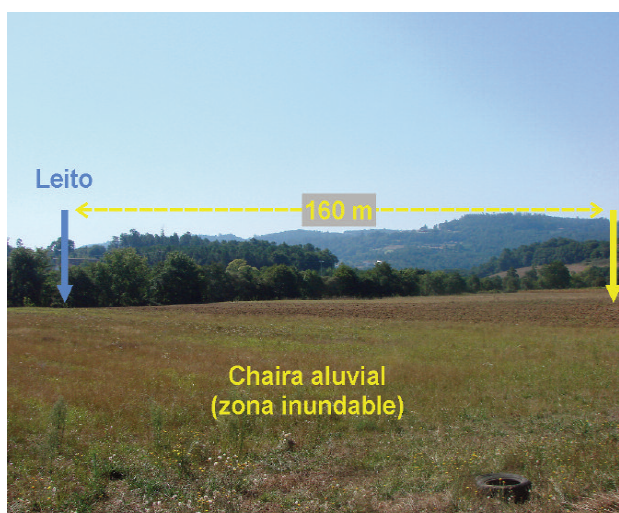

Figura 3. Exemplo dun bo uso da chaira aluvial nun sector do río Ulla (esquerda), e exemplo de malas prácticas na chaira aluvial do río Sar, en Bertamiráns, mediante a sobre-elevación por recheo para a construción dunha urbanización a carón do leito (dereita).

que ten a educación para que, desde a nosa infancia, non xeremos unha imaxe errónea do que é un río, a cal é moi complexa de mudar con posterioridade. Por exemplo, sábese que o lobo goza dunha mala reputación entre a sociedade en xeral, aínda que é un animal admirado, ao mesmo tempo, sobrevoa a idea de que o lobo é “malo”. Na literatura infantil desde sempre vendeuse a imaxe do lobo coma un animal feroz e asasino. Hoxe en día non cabe dúbida do importante valor que ten o lobo na ecoloxía

A definición actual de río debería ser revisada e incluír aspectos esenciais como caudais líquidos e sólidos, leito, chaira de inundación, sistema ou dinámica

dun territorio polo seu papel regulador dentro da cadea trófica. Rexeitar esa imaxe negativa do lobo e comprender o seu valor dentro da natureza fai máis sinxelo que gandeiro e lobo convivan nun mesmo espazo, algo que se ve reforzado polo feito de que a sociedade sinta admiración por este emblemático animal e entenda que, aínda que ocasionalmente mate ovellas ou xatos, non o fai por “maldade”, senón polo seu instinto, e que a súa presenza antóllase esencial dentro do ecosistema pola función reguladora que atesoura.

Retornando ao asunto dos ríos, poderíase dicir que sucede algo similar ao comentado dos lobos. A sociedade concibe a dinámica dos ríos (véxase cheas) como algo daniño e que precisa de actuacións para “do-

lugar a risco. Será no momento no que a poboación asente os seus bens e infraestruturas no espazo que o río ten para laminar as súas augas cando se fale de risco. Trátase, en definitiva, dun problema de interacción entre medio humano e medio natural, ou dito doutro xeito, da inadaptación do ser humano á “perigosidade” natural que ten un río.

Resulta relevante que as sociedades pasadas estivesen máis adaptadas aos medios fluviais e que, por conseguinte, os riscos fosen menores. Os logros tecnolóxicos e o progreso que acompañan as sociedades avanzadas e urbanizadas derivou nunha permuta da percepción que se ten do risco. Xorde a chamada “falsa sensación de seguridade” como un mal común das sociedades máis desenvolvidas, as cales confían excesivamente nas obras públicas que alardean de dominar a natureza. Éntrase así nun círculo vicioso no que cando un río provoca danos, estes catalóganse como provocados por unha natureza “problemática”, “caprichosa” e “mala” á que hai que domesticar e controlar. O resultado son novas actuacións de enxeñería, das chamadas “duras”, que privan o río da súa dinámica, sen caer na conta de que é xustamente a busca do progreso colectivo a que non respecta e a que rompe as regras daquela. Por todo o territorio da Galiza existen ducias de casos nos que os poderes económicos e os medios de comunicación propugnan a falsa sensación de seguridade para poder desenvolver proxectos especulativos (Figura 3).

A outra percepción que se ve afectada pola idea que a sociedade teña dun río é a calidade (Figura 1). A non consideración da dinámica dun río supón obviar moitos elementos e comportamentos que son esenciais para a súa ecoloxía. Nun traballo realizado por Ruiz-Villanueva *et al.* (2015), os autores estudan a percepción que a sociedade ten da madeira morta depositada no leito. Desde unha perspectiva ecolóxica,

esta madeira forma parte da súa dinámica e biodiversidade, ao tempo que é un compoñente importante nun proceso de restauración. Se ben, os resultados preliminares do estudo sinalan que os leitos con madeira son considerados máis perigosos e asóciase ao risco de inundación. É certo que os restos de madeira poden xerar problemas en infraestruturas transversais e producir asolagamentos neses puntos, pero na outra banda están os ensaios feitos con madeira no leito para minimizar as inundacións. Destaca a experiencia levada a cabo en Reino Unido no *Stroud Rural Sustainable Drainage Project* (RSuDS, 2014). Este proxecto aplica técnicas ecolóxicas para a xestión de inundacións. Traballaron (e traballan) conxuntamente coas comunidades ribeirás, propietarios de terras, agricultores, gandeiros e asociacións para que as

Galiza é en si un catálogo de paisaxes fluviais cheo de singularidades e beleza, cunha forte pegada económica e social

medidas aplicadas para a redución do risco por inundación contén co beneplácito destes colectivos. Estas medidas están orientadas tamén a mellorar a calidade da auga e a biodiversidade. O resultado é unha bacía hidrográfica na que a xestión da auga está totalmente integrada en prácticas de manexo da terra.

Nesta mesma liña da percepción da calidade, Martín-Vide (2006) distingue, humoristicamente, á poboación gravófila e á poboación gravófila. A primeira é aquela que ten aprecio polas gravas (sedimentos do río, é dicir, o caudal sólido) coma unha parte consubstancial dun sistema fluvial. A segunda considera que as gravas son un problema para o río e que deben ser eliminadas. A xente gravófila é a minoría a pesares de que o seu punto de vista é o correcto. Desde certos poderes públicos promóvese a falsa crenza de que os ríos deben ser limpos e que a grava (caudal sólido) é un problema, cando en realidade é un elemento esencial que dá equilibrio ao río. A súa retirada supón a xénese de complicacións ecoxeomorfolóxicas graves como, por exemplo, a incisión do leito ou a desconexión co nivel freático.

O descoñecemento sobre un río obsérvase tamén nos mal chamados “proxectos de restauración”. En moitos puntos da xeografía galega fanse obras para estabilizar o río mediante unha canle, axardinar as beiras e engadir algún elemento arquitectónico. Estas obras amosan un río inmovilizado polo cemento e acompañado dun coidado céspede e árbores aliñadas. O paradigmático é que estes ríos arquitectonizados

adoitan gustar á cidadanía porque é o que se leva facendo desde décadas. Ten lóxica que as sociedades criadas neste contexto vexan estas obras como correctas, bonitas e, en consecuencia, as valoren e reclamen. Unha sociedade coñecedora do funcionamento dun río é contraria a este tipo de actuacións porque o afastan da súa natureza dinámica. Porén, detrás destas obras de “paisaxismo arquitectónico fluvial” sempre hai importantes intereses económicos contra os que é complexo discutir outras alternativas máis socio-ecolóxicas.

A reflexión final do artigo debe facer pensar ao lector/a sobre as permutas que a sociedade galega, ou calquera que se prece, ten que adoptar para xerar un marco socio-ecolóxico (referido, neste caso, aos ríos). A importancia que os ríos teñen para as persoas e os graves prexuízos que o seu deterioro provoca fai que a súa conservación sexa tan necesaria. E máis nun país como Galiza que é en si mesmo un catálogo de paisaxes fluviais cheo de singularidades e beleza, e no que a rede hidrográfica presenta unha elevada densidade no territorio cunha forte pegada económica e social. É por isto que se fai necesario que interioricemos o concepto de río nun sentido amplo e variado. Non hai que esquecer que todos vivimos nunha bacía hidrográfica e que calquera das nosas accións, por insignificantes que sexan, van ter unha repercusión no río, na súa ecoloxía e, polo tanto, na nosa calidade de vida.

A educación ambiental é o eixo que vertebra unha eco-sociedade. Non se trata dunha idea ligada unicamente ao gremio ecoloxista, é algo que inclúe a todas as persoas para mellorar a nosa calidade de vida, ser consecuentes co espazo onde vivimos e convivir coa perigosidade natural que teñen os ríos. Ademais, un pobo instruído constitúe unha medida de presión social con criterio de causa, feito que sen dúbida favorece a gobernanza dun territorio. A xestión fluvial gaña en viabilidade se os actores participantes (organismos públicos, empresas privadas e comunidades locais) traballan en conxunto e baixo a idea de que hai que vivir co río e non contra o río.

*Jesús Horacio García García é membro do Laboratorio de Tecnoloxía Ambiental do Instituto de Investigacións Tecnolóxicas da Universidade de Santiago de Compostela e Profesor e Investigador na Universidade de Concepción (Chile).

BIBLIOGRAFÍA

Horacio (2015): “Reflexiones y enfoques en la conservación y restauración de ríos: georrestauración y pensamiento fluvial”. *Biblio 3W*, Vol. XX, núm. 1142, ISSN: 1138-9796 (<http://www.ub.edu/geocrit/b3w-1142.pdf>).

Martín-Vide, J.P. (2006): *Ingeniería de ríos*. Barcelona: Edicions UPC.

RSuDS (2014): *Stroud rural sustainable drainage project*. Tech. rep., Environment Agency

Ruiz-Villanueva, V.; Peñuela, E.; Ollero, A.; Díez-Herrero, A.; Gutiérrez, I.; Caetano, D.; Perucha, M.A.; Pégay, H.; Stoffel, M. (2015): “Perception of in-stream wood related to floods in Mountain Rivers in the Iberian Peninsula”. *Third International Conference on Wood in Rivers*, University of Padova, Italy.

As obras públicas nos ríos crean unha “falsa sensación de seguridade” nas sociedades desenvolvidas, xa que alardean de dominar a natureza.